

3. Наука та освіта в цивілізаційному поступі українства

Людмила Глинська, Денисов Ігор

УДК 316.74: 37

Вітчизняна освіта як прояв соціокультурних розбіжностей

У статті аналізується стан сучасної української освіти. Чіткий поділ шкіл на звичайні й елітарні є одним із проявів трансформаційних процесів, що відбуваються в структурі сучасного суспільства. Законодавчо ця ситуація не прописана, однак практично можна відзначити таку тенденцію. Дана ситуація не лише існує, а й цілком відповідає соціальній структурі суспільства.

Ключові слова: диференціація, освіта, соціокультурні розбіжності, школа.

This article analyzes the current state of Ukrainian education. A clear division schools for ordinary and elite is one of the manifestations of the transformation processes taking place in the structure of modern society. Legally, this situation is not spelled out, but practically it may be noted that trend. This situation not only exists, but is consistent with the social structure of society.

Key words: differentiation, education, social and cultural differences, school.

Соціокультурна динаміка сучасного українського суспільства є об'єктивним фактором трансформації такого соціального інституту як загальноосвітня школа, оскільки тип освіти прямо залежить від рівня соціального і культурного розвитку як суспільства загалом, так і його окремих сегментів. Ситуацію, в якій знаходиться сучасний український соціум, в літературі характеризують як стан соціокультурної кризи. Соціальна нестабільність, відсутність соціальної перспективи, невпевненість у завтрашньому дні, втрата значною частиною населення довіри до інститутів влади, віри в можливість цивілізованого виходу із кризової ситуації – усе це духовно і морально деморалізує людей, особливо згубно впливає на молоде покоління [3, с.15]. Отже, йде процес “вимивання” традиційних цінностей із суспільної свідомості.

Тому на сьогодні є підстави вести мову про функціонування двох ціннісних парадигм: індивідуалістичної моделі постіндустріального суспільства західного типу і традиційно української, орієнтованої на соборність, колективізм, автентичні українські цінності. Звісно, робота викладачів та адміністрації школи в цьому контексті опиняється в суперечливій ситуації, бо до школи висувають водночас протилежні вимоги. Отже, вона потрапляє в ситуацію внутрішнього протиріччя, обумовленого впливом вагомих зовнішніх об'єктивних факторів. Суперечливість

названих ціннісних парадигм зумовлює суперечливе функціонування загальноосвітньої школи в межах напруги розв'язання притаманних їй завдань.

Практика соціокультурного розшарування поступово відсторонює представників малозабезпечених груп від якісної освіти. Проте батьки, що володіють достатнім обсягом культурного капіталу, продовжують надавати великого значення якійсь освіті своїх дітей і прагнуть усіма силами забезпечити її, зокрема, навіть на платній основі. Розуміють це і представники забезпечених прошарків населення, які, самі, не маючи достатнього рівня освіти, прагнуть, щоб їхні діти були високо і якісно освіченими. І хоча так думають не всі представники матеріально забезпечених соціальних груп, проте навіть ця обставина чинить латентний вплив на функціонування вітчизняної системи освіти, яка виявилася не готовою до напору змін, що стрімко почалися в суспільстві після того, як Україна стала незалежною державою, а українське суспільство стало на шлях перетворення в демократичне, більш цивілізоване. Хоча, звісно, освіта, як і інші соціальні сфери чи інститути, проходить свій трансформаційний шлях, відповідаючи на чергові виклики сучасності.

Стан сучасної української освіти в суспільстві, що трансформується, досліджували такі українські науковці як В. Андрущенко, В. Бех, Н. Бібік, Л.Ващенко, Д.

Дзвінчук, О. Дольська, О.Овчарук, В. Огнев'юк, Л. Паращенко, О. Паращенко, О. Савченко та інші.

Реформи в системі освіти, що відбуваються у багатьох країнах, змінили ранг її цінності в масовій свідомості. З одного боку, вона перетворюється в значущий ресурс для розбудови життєвої траєкторії. В основному це стосується професійної освіти, оскільки рівень професійної підготовки індивіда набуває все більшого значення в сучасному суспільстві, яке все частіше називають суспільством знання. У європейських країнах це виявляється, наприклад, на рівні особистісних взаємин, коли, презентуючи себе, людина в першу чергу після свого імені, називає свою професію, рід діяльності. Справді, певний освітній рівень – необхідна вимога для потрапляння на ринок праці й отже, посідання соціальної позиції. Тим більшу цінність становить якісна освіта. При прийомі на роботу обов'язковим є презентація диплома про освіту, який залежно від ВНЗ, де він отриманий, впливає на шанси індивіда щодо одержання робочого місця. Однак навіть його наявність аж ніяк ще не гарантує, що індивід отримає роботу. “У ситуації цієї зростаючої залежності від освіти виникають нові внутрішні диференціації, які хоча і продовжують старі, традиційні, обумовлені середовищем, але значно відрізняються від них своєю обумовленістю рівнем освіти...” [1, с. 126].

Тобто існує чергова суперечність сучасності: як підвищення цінності документа про освіту загалом, так і зниження завдяки низькому рейтингу ВНЗ, де його отримано, бо кількість ВНЗ за останні роки збільшилась, але з одночасним падінням рівня освіти в багатьох нових закладах. Що стосується загальної середньої освіти, то тут також відбулися важливі зміни. В усьому світі відзначається тенденція розширення доступу до якісної шкільної освіти для всіх бажаючих незалежно від соціального походження. При цьому середню школу вважають засобом соціокультурного росту. Отримана шкільна освіта сприяє вступу у вищі навчальні заклади. Тому в західних країнах батьки надають величезного значення вибору школи для навчання своєї дитини. У Європі школи функціонують відповідно до освітніх потреб усіх соціальних груп. Представники соціальних груп розрізняють градації шкіл, а тому

оформлюють свою дитину в ту школу, що відповідає їх соціальному статусові.

Необхідно відзначити, що більшість престижних шкіл на Заході – приватні. Безумовно, для найбільш талановитих дітей з нижчих соціальних класів є шанс змінити свій соціокультурний статус завдяки школі, однак таких завжди небагато. “В останній чверті ХХ століття освіта – та сама класична ознака статусу, до якого прагне індивід, – може історично знову перетворитись в ознаку квазіаскриптивну: основна школа розподіляє відсутність шансів і як освітній інститут загрожує таким чином стати стіною гетто, за якою назавжди ізолюються нижчі статусні групи, приречені на постійне безробіття (і, відповідно, на соціальну допомогу)” [1, с. 227]. Таким чином, змінюється цінність освіти – вона зростає й одночасно знижується. Зростання цінності – у посиленні значущості освіти для подальшого соціокультурного розвитку індивіда, а зниження пов'язане з тим, що відбувається посилення соціальних зв'язків та їхній тиск на інститут освіти.

У наш час принципово новим в сучасній освітній політиці української держави є законодавча фіксація правової бази виникнення недержавного сектора в сфері освіти. Суспільна практика підтвердила існування потреби в таких навчальних закладах. Більш того, виявилось, що чимало недержавних освітніх установ прагне до інноваційних підходів до змісту навчального процесу, оскільки вони відчувають менше тиску в справі організації навчального процесу, аніж школи зі статусом державних. Однак відсутність стандартних механізмів акредитації, наступності в навчанні (заявленої освітніми стандартами), правова і соціальна незахищеність учнів та їх батьків, відсутність державної підтримки, діючого контролю за якістю наданих освітніх послуг породжує чимало питань і наслідків щодо якості освіти. Тому поки що недержавний сектор загальноосвітніх шкіл складає лише невелику частку від загальної кількості шкіл. До того ж найчастіше, переслідуючи суто комерційні цілі, засновники таких шкіл прагнуть формувати контингент учнів із представників найбільш матеріально забезпечених прошарків. Безумовно, є приклади, коли приватні школи досить успішно функціонують, бо працюють у культурологічній, розвиваючій парадигмі. Але їх одиниці. Тому претензія приватних шкіл на елітарність і прагнення наслідувати

захід ще не реалізована через неготовність суспільства і самого інституту освіти до такого стрімкого повороту подій.

Одним із проявів трансформаційних процесів, що відбуваються в структурі сучасного суспільства, є чіткий поділ шкіл на звичайні й елітарні. Законодавчо ця ситуація ніде поки не прописана, однак практично можна відзначити таку тенденцію. У будь-якій європейській країні дана ситуація не тільки існує, цілком відповідає соціальній структурі суспільства.

Ось і сучасна українська школа перетворюється в “школу двох коридорів”, оскільки нові навчальні програми, зокрема, літературні, складені саме за принципом поверхового вивчення найвизначніших шедеврів вітчизняної і світової літератури. Однак, якщо порівнювати звичайну школу з якою-небудь спеціалізованою, престижною, то тут зовсім інша ситуація: більше уваги приділяється особистісному зростанню і розвиткові, але ж без читання, без літератури це зростання не буде вже ціннісно-орієнтованим, моральним. Тому на виході маємо зовсім різних людей, зорієнтованих на різні культурні і життєві установки.

Отже, що мають на увазі, коли застосовують термін “елітарна школа”? Учені відзначають, що елітарна школа являє собою інноваційний навчальний заклад, який створює сприятливі умови для розвитку природних здібностей і задатків дітей. Тобто підкреслюють, що вона не повинна мати станovo-класовий характер, навпаки, це школа для вирощування культурної інтелектуальної еліти суспільства (залежно від здібностей дітей), що стане опорою суспільства, і саме на неї покладаються надії виходу з кризової ситуації. Можна виділити наступні характеристики елітарних навчальних закладів:

- конкурсний відбір учнів;
- особливо якісний склад вчителів і викладачів у даних школах (тут мається на увазі вагома кваліфікація викладачів, майже усі вони також відібрані на конкурсній основі, паралельно викладають у вищих навчальних закладах);
- профілізація навчання;
- особливі підходи до викладання (вони забезпечують фундаментальність підготовки, учать умінню самостійно учитися, що не маловажно в сучасному світі);
- особлива – більш поглиблена програма навчання, орієнтація на визначені вищі навчальні заклади);

– оплата, іноді велика.

Як правило, практично усі випускники такого роду середніх навчальних закладів мають досить суттєвий обсяг культурного капіталу і вступають у вищі навчальні заклади.

Таким чином, елітарні навчальні заклади являють собою систему освіти відкритого типу, призначену для вирощування культурно-інтелектуальної еліти суспільства. Згодом на базі цих та інших освітніх установ став формуватися інший тип – елітна школа, що є навчальним закладом, який надає якісну загальну освіту представникам економічно забезпечених соціальних груп. Це навчальні заклади для дітей тих, хто зараховує сам себе до еліти, насправді не становлячи цього високоінтелектуального прошарку суспільства. Відповідно, і мета цих навчальних закладів різна – одні є провідниками тільки соціальної диференціації суспільства, а інші виробляють соціокультурну нерівність, засновану на нерівності інтелектуальних та інших здібностей учнів, виступають гарантами соціальної мобільності і дають можливість найталановитішим членам суспільства досягти високого соціокультурного статусу. Однак, ці типи навчальних закладів аж ніяк не виключають один одного: елітарні навчальні заклади можуть мати у своєму складі як дійсну культурно-інтелектуальну еліту, так і вихідців із забезпечених родин, що не мають необхідного рівня культурного капіталу, оскільки елітні батьки, як правило, зацікавлені в елітарній освіті своїх дітей.

На відміну від елітарних шкіл радянського періоду, нові навчальні заклади орієнтовані суто прагматично. Сьогодні вони опинились у вельми драматичних умовах. Від початку орієнтовані на розвиток здібностей дітей, вимушені в ринкових умовах змінити принципи своєї роботи і використовувати накопичений символічний капітал для залучення дітей із забезпечених соціальних прошарків. Дуже часто таких учнів беруть в школу поза конкурсом. Оскільки наявність економічного і культурного капіталу не завжди збігається, в елітарних навчальних закладах спостерігається розщеплення однорідності культурного середовища. Таким чином, елітарна школа втрачає свою елітарність, відтворюючи лише соціокультурну структуру.

Прикладами елітних шкіл виступають сучасні ліцеї і гімназії. Тут поширене

надання додаткових оплачуваних освітніх послуг, які в старших класах становлять переважно репетиторство для вступу у ВНЗ. Ліцеї – це навчальні заклади, що являють собою спеціалізовану підготовку на базі наявної основної загальної 9-річної освіти. Ліцеї здійснюють підготовку своїх учнів з будь-якого профілю: юридичного, математичного, хімічного тощо. Як правило, ліцеї створюють при ВНЗ і постають своєрідним каналом у ці навчальні заклади. Випускні іспити в ліцеї можуть визнати вступними до ВНЗ. Цикл спеціальних дисциплін читають викладачі вищої школи. Очевидно, що такий рівень послуг і перспектив подальшого підвищення освітнього рівня надає престижу цим навчальним закладам. Вони відзначаються жорстким конкурсним відбором, причому економічний фактор тут відіграє набагато більше значення, ніж інтелектуальний розвиток і культурний капітал. Лише окремі ліцеї можуть бути охарактеризовані як елітарні навчальні заклади. В основній своїй масі вони є провідниками соціально-економічної диференціації суспільства.

Системна криза, яка вразила суспільство, має соціокультурну компоненту, що, в свою чергу, викликала необхідність звертання до школи як до фактора, здатного змінити ситуацію, повернути траєкторію суспільного розвитку до більшого врахування інституціональних рис культури та стабілізувати обстановку. Отже, виникає потреба в більш якійсній освіті та з'являється такий тип школи як гімназія. Основною причиною її появи виступає орієнтація на зразок даного типу навчального закладу з минулого, який часом дуже ідеалізують. Слід визнати, що гімназії були покликані вирощувати культурну еліту суспільства. Вони давали високоякісну освіту особистості, і, відповідно – забезпечували своїм випускникам можливість вступу до університету. Варто підкреслити, що від початку свого існування вони виникали як станова закріплюючі навчальні заклади, насамперед покликані зберігати дворянство, відтворюючи його культурні та інтелектуальні характеристики. Тому головною умовою вступу до гімназії XIX століття був соціальний стан родини учня. Ці навчальні заклади формували особливий культурний прошарок, що й було їх головним завданням, бо вони характеризувалися фундаментальністю і якістю підготовки.

Сучасна гімназія відрізняється від свого історичного зразка. Гімназії виникають в основному завдяки творчій ініціативі їхніх директорів і вчительського складу з метою формування високих культурних цінностей у своїх учнів. Відрізняються і типи гімназій. Деякі гімназії виникають на базі спецшкіл з поглибленим вивченням іноземної мови або якого-небудь спеціального предмета, що вимагає наявності певних здібностей в дитини; інші – на базі звичайних загальноосвітніх шкіл. Очевидно, що перші вже містять у собі традиції якості і суворого культурно-інтелектуального відбору. Відомо, що спецшколи з поглибленим вивченням іноземної мови завжди відбирали дітей на конкурсній основі; головним критерієм даного конкурсу був соціокультурний і економічний статус батьків учня, а вже потім – здатності самої дитини. Такий підхід вже давно закріплений за цими навчальними закладами. Тому ми можемо говорити про класовий характер даного типу загальноосвітнього закладу – тут вирощується елітарний прошарок суспільства.

Гімназії, створені на базі спецшкіл з вивченням певного предмета, також беруть учнів залежно від їхніх здібностей і талантів, наприклад, схильності до живопису тощо. Підготовка в таких гімназіях полегшує надалі своїм випускникам вступ у спеціальні ВНЗ. Гімназії, орієнтовані на вивчення іноземної мови, забезпечують можливість фундаментальної гуманітарної підготовки і знання мов, що сьогодні актуально і затребуване як необхідна характеристика загального розвитку особистості. Гімназії, що виникли на базі загальноосвітніх шкіл, як правило, зобов'язані брати всіх бажаючих – на основі співбесіди.

Сюди потрапляють діти з різних соціальних прошарків, хоча, безумовно, більшість – представники забезпечених груп (беремо даний критерій, оскільки інші критерії соціальної приналежності в нашому суспільстві не так суттєво виражені). Їх фінансова платформа також досить хистка із-за недостатнього фінансування з боку держави. Є претензія на елітарний рівень освіти, однак насправді вона не реалізовується повною мірою.

Навіть повна загальна освіта доступна далеко не усім. І звичайна загальноосвітня школа являє собою яскраву картину процесів соціального розшарування, які відбуваються в нашому суспільстві. Введення системи

додаткових платних освітніх послуг в межах звичайної школи також виконує сьогодні насамперед соціально-диференціюючу функцію, оскільки не всі батьки можуть їх оплатити. Отже, школа пропонує два види освітніх послуг: для всіх – звичайні, і – не для всіх – більш якісні.

Нова ситуація задає і новий тип відносин у сучасній загальноосвітній школі. Учень і його батьки виступають замовниками освітніх послуг, а учитель виступає в даному випадку соціальним виконавцем. Звідси – основне протиріччя: наскільки відповідає рівень і спектр сучасних освітніх послуг соціальному замовленню. Поки не сформовано єдиного ідеалу випускника школи, що задовольняв би всіх і на який би рівнялись. Учителі стикаються з тим, що ціннісна і культурна орієнтація теперішніх учнів значно відрізняється від традиційної. Крім того, вони “вступають у відносини з непізнаним об’єктом своєї професійної діяльності” [2, с. 20]. Водночас фіксують, що сучасне соціальне замовлення школі – більш прагматичне (це стосується як учнів, так і батьків), оскільки школу розглядають як один із засобів нарощування власного соціокультурного потенціалу.

Батьки сьогодні більше відчужені від школи: через об’єктивні і суб’єктивні причини. До перших можна віднести брак часу із-за постійної зайнятості з метою забезпечення хоча б мінімально пристойного рівня життя своєї сім’ї. З іншого боку, фіксують небажання батьків брати участь у житті школи – ні в питаннях фінансування, ні в змістовних питаннях. Більшості малозабезпечених батьків властиве ставлення до школи тільки як до вимагача грошей. Забезпечені прошарки населення, які не мають відповідного культурного статусу і потенціалу, просто віддають свою дитину в престижну або приватну школу, готові оплачувати освітні послуги, але жодним чином не брати участь у спільному процесі виховання своїх дітей – “... у батьківській свідомості продовжує існувати своєрідна позиція відчуження від діяльності школи, що особливо чітко проявилось вже на початку 90-х рр. Відбувається шгучне розчленування єдиної системи соціалізації особистості...” [2, с. 20].

Змістовний компонент освіти сьогодні також є суперечливим. Основна маса педагогів поки що працює в межах інформаційно-знанневої педагогічної

парадигми і лише деякі намагаються реалізувати в своїй діяльності творчий підхід, формувати в учнів креативне мислення і досягальні орієнтири, допомагати в розкритті їхніх здібностей.

Учителі стикаються з проблемою ціннісної орієнтації своїх учнів. А якщо врахувати, що досі основне ядро вчительського складу представлено тими кадрами, які виховані на комунітарних принципах, то можна впевнено говорити про складну ситуацію непорозуміння між вчителями й учнями. Роз’єднані на цій же ціннісній підставі й учні, оскільки їхні батьки – це покоління, що сповідує також різні цінності: хтось тяжіє до принципів колективізму, хтось – індивідуалізму.

Підводячи підсумок про особливості трансформації сучасної української школи можна виділити наступні тенденції:

– у сучасній школі поєднані дві моделі соціокультурного розвитку (індивідуалістична західного типу і традиційна соборна, колективістська), що задає ситуацію внутрішнього конфлікту, оскільки диференціює як учительські, так і учнівські колективи за ціннісними установками і формами міжособистісної взаємодії;

– соціокультурна стратифікація, здійснюючи на систему загальної освіти могутній латентний вплив, викликала появу нових типів навчальних закладів та їх диференціацію за критерієм елітарності. При цьому доступ у них обмежений матеріальним і культурним цензом батьків.

Отже, диференціація середніх навчальних закладів сприяє у задоволенні різних рівнів освітніх запитів представниками окремих соціальних груп населення. Через це певною мірою не дотримується принцип рівного доступу до якісної освіти, бо лише частково чи вибірково, а не суцільно відбувається надання рівних можливостей, на яких наголошено в державних документах.

1. Бех В.П. Генезис соціального організму країни/ В.П. Бех – Запоріжжя: Просвіта, 2000 – 228 с.
2. Дзвінчук Д. Розвиток освітніх систем у ХХ столітті та нові запити ХХІ століття / Д.Дзвінчук.- К.: Знання України, 2009 – 214 с.
3. Дольская О.О. Репрезентации рациональности в поле образования / О.О. Дольская – Харьков, 2009 – 264 с.